

metres de llargada i amplada, i que sembla que pot interpretar-se així: *Lupa infanta que finà en Crist, vivint quinze anys, dos mesos i tres dies* (fig. 381).

Finalment, volem donar a conèixer una altra làpida, de lectura molt revessa, en la qual ens sembla llegir: *Quod dedit heu tristes tibi Festella Qomia coniunx. Hoc magis obsequium Deus... coelum.* Aquesta peça de marbre fa 205 × 185 mil·límetres (fig. 382).

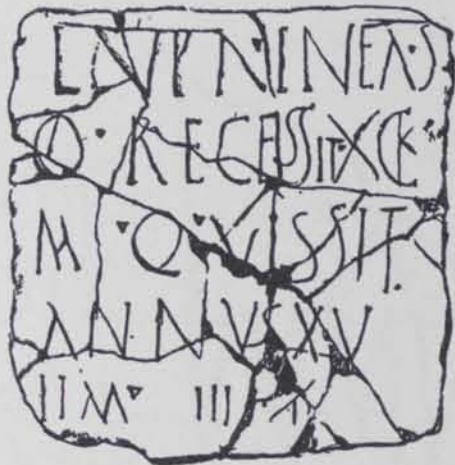

Fig. 381

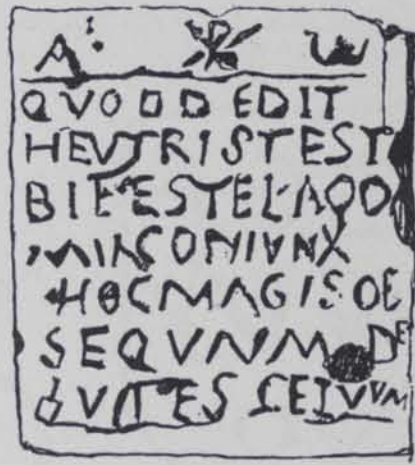

Fig. 382

Consignarem també la troballa d'una llosa de marbre que ostenta en relleu una altra làpida amb la inscripció casi il·legible, i també l'existència de dues peces d'altres tantes laudes sepulcralis marmories, una de les quals deixa veure una combinació de la P i la X incadores del nom de Crist, i un traç horitzontal que dona també la forma de la Creu. L'altre fragment ostenta la creu equilateral i eixamplada amb l'alfa i l'omega, tot inscrit dintre un cercol, igual a una altra circumferència que porta un floró o estrella de corbes quasi semicirculars, oferint un conjunt bàrbar i ben poc simètric.

D'Epigrafia Hebraico-Catalana

I. Aquest fragment de làpida hebraica el trobí, fa uns dos anys, cavant en un munt de pedres, en un lloc del Montjuic de Girona conegut amb el significatiu nom de *Bou d'Or*, que tantes lloses havia lliurat anteriorment al zel del P. Fita i d'En Girbal (1). Aquesta llosa, de calissa nummulítica, com quasi totes les de Girona, és trencada dels costats dret i inferior, i té com a 40 centímetres de llarg, 40 cm. d'amplària i 10 cm. de gruix. La seva lletra, d'uns 2 cm. d'alçada, és de traç dur i descuidat, contrastant amb la cura que en altres inscripcions posaren els artistes gironins. Malauradament, he pogut treure molt poc en clar dels rengles escabotats de la inscripció (fig. 383).

HE COL·LOCAT AQUESTA LLOSA SOBRE
LA SEPULTURA? DE L'HONRADA AROIG?
... NA MEÏRONA ESPOSA DE
... VINGUI? LA PAU. AMÉN ...
... QUE MARXÀ

[הקימו]תי ציון הלו על
[קב]ור(?)ת הכבורה ארוג
... נתי נמיירוניה חברת
[יורה?] השלם אמן
... שה(?) שהלכה(?)

Segons Gross (2), el nom *Meirona* respon al bíblic *Miriam*. A Perpinyà trobem emprat el nostre mateix *Na Meirona* נמיירוניה i el diminutiu *Meironeta* מיירונישה (3). A Manresa apareix la jueva *Mirona*, esposa de Barano Vital (4). També fou usada la forma masculina: a B salú trobem el jueu *Maïrono*, fill de Maïr i de Dúlcia (5), i a Vilafranca de Rosselló, l'any 1272, el jueu *Maïró* Massolam (6).

(1) *Lápidas hebreas* (Girona, 1874).

(2) *Gallia Judaica*, pàg. 88 (París, 1897).

(3) *Rev. Et. Juives*, t. XIV, pàg. 70 (París, 1911).

(4) *Memoria histórica de los hebreos y de los árabes en Manresa*, por D. T. M. de Mas y Casas, pàg. 13 (Manresa, 1837).

(5) *Obra ant.*, pàg. 14.

(6) *Regné, Catalogue des Actes de Jaime I, Pedro III et Alfonso III*, t. I, pàg. 90 (París, 1911).

Aquesta llosa, que trobí en terreny propietat del doctor D. Agustí Riera, president que fou de la Diputació de Girona, la lliurí al Museu Provincial d'aquella ciutat; i em complac ara a palesar mon agraïment al membre de la Junta del mateix museu, doctor D. Josep Pascual, que tant s'interessà en les meves recerques.

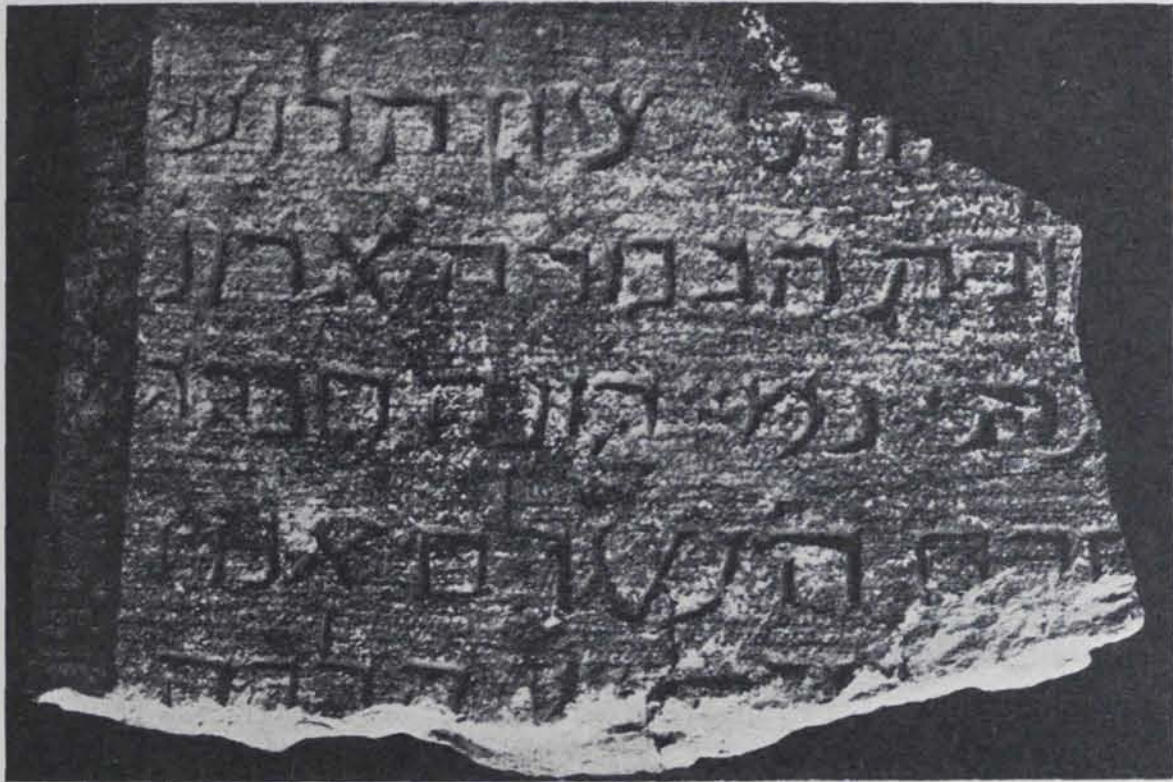

Fig. 383

II. Un altre fragment d'una inscripció hebraica trobí a la vora de l'anterior. La seva cara és d'uns 50 cm. x 20 cm., i de 5 cm. el seu gruix. Les lletres, bastant polides i ben corbades, semblen del segle XIII. Durant temps havia servit de tova d'un safareig, damunt la qual es rentava, ço que fa que les lletres siguin quelcom menjades. Una torrentada s'endugué el safareig, i després la pedra féu de cantonera en un mur de contenció del torrent del Bou d'Or, propietat del doctor D. Josep M.ª Pérez Xifra, en casa del qual avui es troba la llosa. Vet aquí un assaig de lectura:

AQUESTA ÉS LA LLOSA DE L'HONRAT? MENAHEM? HACHOHÈN.
TINGUI MEMÒRIA DE BENEDICCIÓ.

[ז]ה ציון החבר חמי?.... [מ]נחם
הכהן זל

III. En el mateix paratge trobí, quasi enterrades, tres grans lloses de faisó semblant a la de les més grans hebraiques del Museu Provincial. Dues d'elles eren de secció amigdaloides, i l'altra era triangular. Les dues primeres eren anepigràfiques, i l'última presentava solament un o dos rastres de lletres (un ש i un ב), i semblava haver estat buidada intencionadament.

IV. Aquesta llosa sepulcral, malauradament no sencera, fou trobada uns tres anys enrera, en reparar els fonaments d'una casa de Girona; i, mercès al zel dels dignes membres de la Junta del Museu Provincial, fou curosament extreta i transportada al dit Museu, a enriquir la seva ja nombrosa col·lecció d'epígrafs hebraics, segurament la més rica d'Espanya. La llosa fragmentària en qüestió té 1 m. 34 de llarg per 56 cm. a la base i 58 cm. d'ample a la cara escrita. La secció és triangular, com la de bona part de les trobades a Girona. Als dos extrems, truncant l'epígraf, fou trencada i igualada per a finalitats constructives posteriors. Vet aquí la transcripció i traducció del què hem pogut llegir-hi (fig. 384):

..... למרת דולסה הנכברה (?) ...
אזלה והלכה לעולמה בחדש אב שנת חמשה אלפים
שלום תנוח תעמד למושכבה אמן.:

[¿PEDRA SEPULCRAL?] DE LA SENYORA DOLÇA ... L'HONRADA?
 ... LA QUAL MORÍ EL MES D'AB DE L'ANY CINC MIL I ... (1)
 REPOSI EN PAU, ROMANGUI EN SA ESTRADA. AMÉN.

Fig. 384

V. A la possessió anomenada *Valldaura*, antic lloc d'esplai i de caça dels comtes de Barcelona (2), situada en el vessant N. de la serra que separa Horta del Vallès, hi ha les ruïnes d'un antic cenobi de l'ordre del Cistell, en les quals han estat trobats dos fragments de lloses sepulcral hebraïques.

El primer forma, aproximadament, un bloc paral·lelepípede d'1 m. 50 de llarg, 30 cm. d'ample i 10 cm. de gruix. És romput regularment per la part inferior (ço que fa pensar que hom l'empraria per a finalitats constructives), i molt irregularment per l'esquerra. Les lletres són d'uns 4 cm. d'alçada, i recorden el bell tipus del segle XIII i XIV. Vet aquí la transcripció i traducció:

AQUESTA ES LA SEPULTURA DE LA SENYORA DOLÇA... זה קבר של מרת דולסה.....
VÍDUA DE L'IL·LUSTRE RABÍ BENVENIST... אלמנת הנכבר ר' בנבנשה.....

¡Llàstima que tan bella làpida ens hagi arribat tan incompleta! ¿Qui serien els personatges que s'hi mencionen? Hem dit que el tipus de lletra és del segle XIII. L'any 1268 morí En Benvenist de Porta, que fou durant molt temps batlle del rei En Jaume i molt amat d'ell. Entre els executors testamentaris que deixà, hi ha sa vídua Jamila (3).

El nom *Jamila*, molt usat entre les hebreues, és un adjectiu aràbic que vol dir *bella, bona, agradable*, anàlogament a *Dolça*. Era freqüent, entre els jueus catalans, d'emprar alhora les dues formes del nom: la forma semítica i la corresponent traducció romànica. Creiem, doncs, que, dintre de les poques dades hagudes, és viable la nostra hipòtesi de veure en la llosa de referència la de la senyora Jamila, vídua de l'il·lustre jueu Benvenist de Porta. És d'esperar que es trobaran en les ruïnes del convent de Valldaura altres fragments de la mateixa làpida que vindran a aclarir la qüestió.

VI. L'altre tros de llosa hebraïca trobat a Valldaura és, malauradament, molt mutilat. Té uns 50 cm. per 15 cm. Entre les comptades paraules que ens o'ereix, en té una de borrosa. Vet aquí la transcripció:

AQUESTA ES LA SEPULTURA DE LA... זה קבר ה... קרומ[ה].....
GENEROSA ...	

(1) L'any 5000 correspon al 1240 de Jesu-Crist.

(2) Vegeu F. de Bofarull, *El palacio real de Valldaura*, en *Bol. R. Acad. Hist.*, XXVII, 500; i Carreras Candi, *Geografia de Catalunya* (Província de Barcelona, pàg. 425).

(3) Régné, *Catalogue des actes de Jaime I, Pedro III et Alfonso III*, t. I, pàg. 68.

VII. L'istiu de l'any 1923 em fou donada la notícia de l'existència d'una llosa escrita, en una vinya de la muntanya del Montjuic de Barcelona. M'hi personí, i vaig poder constatar l'existència de la làpida hebraica, la fotografia de la qual acompanyem. La llosa forma un gran bloc paral·lelepípede de pedra pudingosa, i les seves dimensions són d'1 m. 80 × 50 cm. × 50 cm. Es troba colgada entre ginestars d'uns terrenys propietat de l'Ajuntament de Barcelona.

Les lletres, de 5 cm. d'alçada, són de traçat poc elegant i àdhuc quelcom imperfectes; degut, això, a les males condicions de la pedra i a com és mal deixada la superfície escrita. Al mig de la inscripció hi ha un regular espai en blanc que correspon a una concavitat existent ja en la pedra (fig. 385). Vet aquí la interpretació:

Fig. 385

AQUESTA ES LA LLOSA SEPULCRAL DE LA IL·LUSTRE SENYORA BONFIA (BONAFILLA), ESPOSA DE RABÍ SAMUEL BEN RABÍ ABRAHAM, LA QUAL TRASPASSÀ EN EL MES DE TÈBET DE L'ANY (4)943. (28 Nov. a 27 Des. 1183.)

זה ציון קבר של הכבודה מרת
בונפיה חב רת ר שמואל בר
אברהם שנ פטרה בחדש
טבת שנת התק מוג

El nom *Bonafilla* és freqüent entre les jueves catalanes. L'any 1095 el trobem escrit בונפיליה que correspon a *Bonafilia* (1).

El marit de la difunta, R. Samuel b. R. Abraham, seria el del mateix nom, fill d'Hasdai i pare d'Abraham, autor de la novel·la *El príncep i el na'ir*? No ho creiem, puix R. Samuel ben Hasdai nasqué en 1165 (2) i hauríem de suposar que per a enviudar a divuit anys s'havia de casar molt jove.

En el *Rapport sur les inscriptions hebraïques de l'Espagne*, fet per M. Schwab (3), he trobat a mancar els següents epígrafs, existents ja fa temps en el Museu de Santa Agata, de Barcelona.

VIII. Porta el núm. 1,334 del catàleg del Museu. Forma un bloc paral·lelepípede d'1 m. 20 × 30 cm. × 15 cm., és trencat de la part dreta, esquerra i superior, i, ultra això, té senyals d'haver estat emblanquinat o pintat, ço que palesa son posterior ús per a la construcció, anàlogament al que veiérem en la llosa núm. IV. Les lletres són de bon tipus i tenen uns 5 cm. d'alçada. Vet aquí la interpretació:

... EN EL MES DE TÈBET DE L'ANY 5000...
... ROMANGUI EN SA SORT FINS
A LA FI DELS DIES (4)

.....בירה טבת שנת ה אלפים ש?.....
...[יגו]ח ויעמוד לגורלו לקץ הימין...

(1) *Documents sur les Juifs catalans*, per Schwab i Miret. *Rev. des Et. Juiv.*, t. LXVIII, pàg. 71.
(2) *The Jewish Encyclopedia*, t. VI, pàg. 247.
(3) Publicat a *Nouvelles Archives des missions scientifiques et littéraires*, t. XIV (París, 1907).
(4) *Daniel*, XII, 13.

IX. Registrat en el catàleg de les peces del Museu amb el núm. 1,253. Forma un bloc irregular, trencat de les parts dreta, esquerra i inferior. Les seves mides són: 60 cm. × 40 cm. × 15 cm. Les lletres, de 6 cm. d'alçada, recorden el tipus del segle XIII, i algunes són bastant borroses. Vet aquí la lectura i traducció:

L'HONRADA, LA CELEBRADA[הכבוד והמהוללה]...
(RABÍ) SAMUEL B. R. AZARIA	...[ר] שמואל בר עזריה]...
A RABÍ ISAAC?	? לר יצחק?

El nom de Samuel b. Azaria apareix algunes vegades en els documents hebraics de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, estudiats per mi (1): en el document núm. XII com a membre del Tribunal (any 1218), en el núm. XIV com a testimoni (any 1258), en el núm. XVI com a membre del Tribunal (any 1261), en el núm. XVIII com a membre del Tribunal (any 1262) i en el número XXII com a testimoni (any 1263). També apareix el dit nom com a testimoni en l'escriptura número 950 de l'Arxiu de Santa Anna (any 1249), la traducció de la qual publicà Schwab en el núm. XXX dels *Documents sur les Juifs catalans* (2). És possible, doncs, que la llosa en qüestió correspongui a la muller d'aquest rabí.

X. En el mateix Museu Provincial es serveixen unes fotografies de lloses hebraiques, que crec deuen ésser les que son antic director D. Antoni Elías de Molins féu treure i que per mediació del P. Fita foren enviades a la inspecció d'Isidor Loeb; cosa que aquest no pogué portar a cap per sa prematura mort (3). Entre elles hi ha la que porta el núm. 1,185 de les peces del Museu, que correspon a un reduït fragment epigràfic. El caràcter un xic arcaic d'alguna lletra (la **א**) en prova la relativa antiguitat. Schwab registrà en son *Rapport* (4) un fragment epigràfic, numerat també 1,185 en el catàleg del Museu, la lectura del qual no correspon gens amb la nostra, ço que ens fa suposar que es tracta d'un altre exemplar. Vet aquí la transcripció del poc que ofereix:

(5) SA ARCA? Ó AROIG?	ארו [נו? ó נ?] ...
?	... מיה ...
A L'ANY	... שנת ...

* * *

Havent-me complagut a fer una confrontació entre l'estudi del peritíssim Schwab i les lloses per ell estudiades, no poguí menys de notar algunes falses lectures, que certament no sabem a què atribuir, ja que el dit senyor pogué conèixer *de visu* aquelles làpides.

1. L'epígraf núm. 4 del *Rapport* (6), núm. 1,120 del Museu, fou mal interpretat. Sembla que Schwab no veié la pedra, i sols disposà del calc, bastant imperfecte, que li envià D. Antoni Elías de Molins i la fotografia del qual reproduceix en son estudi (7). Gràcies a la perícia d'un bon amic, podem nosaltres presentar la fotografia, molt exacta, de la llosa en qüestió.

Hem de rectificar el que diu Schwab que la làpida «fait connaître la forme trapézoidale de la pierre, telle qu'elle a dû l'avoir à l'origine de la constitution de la stèle, qui semble complète et ne paraît pas avoir subi une cassure.» A les línies primera i tercera hi ha caps de lletres que palesen ruptura de la pedra. Ultra això, sos caires i forma malmesos mostren de seguida que és fragmen-

(1) Vegeu mos *Documents hebraics de jueus catalans*.

(2) *Rev. des Etudes Juives*, t. LXVIII, pàg. 183.

(3) *Bol. R. Acad. Hist.*, t. XLVIII, pàg. 229, i *Rapport*, en op. cit., pàg. 380.

(4) Pàg. 380.

(5) Vegeu una paraula semblant a la línia primera de la inscripció n.º I, i l'expressió ארון קרושי, que apareix a l'epitafi n.º 47 d'Abnè Zicaron, de Luzzatto, n.º 4 en el *Rapport* de Schwab, pàg. 293.

(6) Pàg. 381. Schwab publicà algunes lloses del museu, abans que en el *Rapport*, en el t. LII de la *Rev. des Etudes Juives*, pàgs. 217-220.

(7) Fig. XIX.

Fig. 386

tària. Forma un bloc trapezoidal d'uns 30 cm. × 30 centímetres × 10 cm. (fig. 386). Vet aquí un nou assaig de lectura i interpretació:

LA LLOSA? AQUESTA ÉS SEPULCRAL	א ... זו דלקבר
PAU	שלם
AL? RABÍ ABRAHAM	[לר] אברהם
FILL DE R. DAVID TOS? [O TOUS?]	בר דאוד טוש
PER A BÉ SIGUI PRES? SON RECORD.	לטב נער (ז) זכר

Ultra el caràcter arcaic de la lletra i l'ús de la fórmula שלם (pau), també arcaic, hem de remarcar l'absència de l'*mater lectionis* a שלם i a טב, i la construcció completament aramaica de la primera línia. L'א inicial de la inscripció pot ésser l'א d'estat emfàtic o de femení de la primera paraula. Respecte al nom segurament propi טוש, no atinem què pot significar, ni l'hem vist usat cap vegada.

2. Els epígrafs núms. 3 i 9 del *Rapport* (1) en formen només un. Ho confirma el seccionament de les lloses, la direcció de les vetes de la pedra i àdhuc la col·locació dels fragments l'un al costat de l'altre, així com el fet d'ésser catalogats amb els números 1,333, 1,333 bis. Malgrat aquesta composició,

resta encara incompleta la llegenda, que seguiria més enllà del 1,333 bis col·locat a la dreta del 1,333. Precisament el P. Fita, ja en l'any 1874, havia copiat, damunt el propi terreny de Montjuic, la làpida que avui reintegrem, si bé no notà que era ja incompleta. Sis anys més tard la publicà (2), i vet aquí sa lectura:

כתבנו עליה
שמה מרת בונפאש בת ראובן
נפטרה בחדש אב שנת ה' אלף
ליצירה

Vet aquí la nostra lectura de l'estat actual dels dos fragments:

(3)	ל	כתבנו עליה
...הזכיר	—	שמה מרת בונפאש
...ט	בת	נפטרה בחדש אב
...ה אלף	—	ליצירה

Discrepem, doncs, de la lectura del P. Fita, a la primera línia, en la interpretació del grup להזכיר, en el qual llegim ...הזכיר; si bé la discrepància de grafia pot ésser deguda a les erosions que sofriria la pedra en ésser transportada al Museu. A la segona línia, el P. Fita llegí בונפאש, interpretant-ho *Bonafós*; nosaltres llegim בונפאט, interpretant *Bonfat*, nom que hem vist usat entre les jueves catalanes (4). Encara, al final de la línia, hi ha un ט inicial de paraula, en el qual no es fixà el P. Fita, i que segurament correspondria al cognom del R. Rubén. Tenint en compte

(1) Pàgs. 380, 386.

(2) *Revista de Ciències Històriques*, t. II, pàg. 57. Així diu, en carta a En C. Girbal: «Copié en el cementerio hebreo de Montjuich una lápida inédita. No sé si persevera allí, mas no dudo que si así es, en breve se recogerá para que figure al lado de sus hermanas en el Museo. Mide 0'60 m. × 1'40 m. y 0'50 de espesor.»

(3) La línia horitzontal vol dir espai buidat de la pedra, en el qual podia haver-hi lletres. La línia vertical indica el seccionament dels dos fragments. Els espais en blanc corresponen a altres tants de la mateixa làpida.

(4) L'any 1272 trobem a Perpinyà una Bonfat, muller de Vidal de Suau; i l'any 1282 una altra Bonfat, dona de Bonjueu de Lleyda. (Vid. Régné, op. cit., I, 92, II, 58.)

que, segons el savi jesuïta, aquesta llosa estava junt a una altra, que estudiarem en el número següent (que és de R. Rubèn ben Todros טודרוס), podem considerar que aquest rabi és el mateix de la nostra llosa, pare de la senyora Bonfat.

A la tercera línia el P. Fita llegí ה' אלף, i, considerant completa la llosa, traduí la data any 5000 de la creació. Però no és ה', sinó פ', ço que ens indica que diria אלפים; i, com que la llosa no era completa, vindrien després les lletres indicant les centenes, desenes o unitats.

Traduïm doncs:

HEM ESCRIT AL DAMUNT D'ELLA PER A COMMEMORAR?...
SON NOM (ÉS) SENYORA BONFAT FILLA DE R. RUBÈN T(ODROS)?,
QUE MORÍ EL MES D'AB DE L'ANY CINC MIL...
DE LA CREACIÓ. (1240 de J. C.)

3. L'epígraf núm. 5 del *Rapport* (1), que correspon al núm. 1,286 del Museu, fou mal interpretat per Schwab. Forçosament l'il·lustre epigrafista sofriria alguna confusió de calcs o fotografies, puix no atinem a explicar-ho d'altra manera.

El P. Fita copià aquesta inscripció sobre el terreny de Montjuic, junt amb l'anterior, i la publicà al mateix temps (2). A ell ens remetem per a la descripció material de la llosa, discrepant en la lectura solament en poca cosa. Vet aquí la nostra:

עד הגל הזה מי האיש הלזה איש
אמונים זקן ונשוא פנים שמו ר' ראובן
בל טודרוס נפטר בירח סיון שנת
ה' אלפים סז ישעם

El P. Fita llegí en la segona línia אמונות, i en l'última línia, a la xifra de les unitats, llegí ו' el que em sembla que és י', de conformitat amb Schwab. Així, traduïm:

TESTIMONI ÉS AQUESTA PEDRA (3). QUI ÉS L'HOME AQUEST? (4) ÉS HOME
DE VERITAT, ANCIÀ I RESPECTABLE (5). SON NOM ÉS RABÍ REUBÈN
BEN R. TODROS. MORÍ EL MES DE SIVÀN DE L'ANY
5067 (3-31 DE MAIG DE 1307). TINGUI PAU, DESCANSI EN SA ESTRADA.

¿Quí seria aquest Reubèn b. Todros? Benjamí de Tudela cita un jueu d'aquest nom que residia a Montpeller a la segona meitat del segle XII (6).

El P. Fita, en estudiar algunes làpides hebraïques de Barcelona (7) fa un breu esment d'aquesta, i diu que és de Reubèn b. Todros, el qual «murió de edad avanzada y tomó viva parte en la gran polémica historiada por Abba Mari». No diu d'on treu aquestes dades, ni nosaltres hem sabut corroborar-les. Ens sembla que el doctíssim jesuïta confongué Reubèn b. Todros amb Todros de Belcaire, que morí tres anys abans, el 1304 (8).

El nom *Todros* (*Toros*, *Torros*) era molt freqüent entre els jueus de Catalunya i Migdia de França. L'any 1225 trobem a Barcelona el príncep R. Todros, pare de Dolça i oncle del príncep R. Maquir b. R. Xèixet (9). Aquest R. Todros, d'il·lustre família, és probable que sigui el pare del nostre R. Reubèn, al qual, nat en data aproximada a l'anterior, escauria molt bé el títol d'*ancià* que li dona la nostra llosa.

4. El petit epígraf núm. XII del *Rapport*, (10) corresponent al núm. 1,252 del *Catàleg*, es res-

(1) Op. cit., pàg. 382.

(2) *Rev. Cienc. Hist.*, t. II, pàg. 60.

(3) *Gènesi*, XXXI, 52.

(4) *Gènesi*, XXIV, 65.

(5) *Isaïes*, III, 3, 4.

(6) *Viajes de Benjamín de Tudela*, trad. por J. González Llubera, pàg. 53 (Madrid, 1918).

(7) *Bol. R. Acad. Hist.*, t. XLVIII, pàg. 233.

(8) Gross., *Gallia Judaica*, pàg. 329.

(9) Vegeu mos *Documents hebraïcs de jueus catalans*.

(10) Pàg. 386.

sent també de la mala lectura de Schwab. Aquest llegí: ר' יצחק אבונפוס, R. Isaac Enbonafós. És un bloc de 30 cm. x 25 cm. x 12 cm., amb aparences d'ésser complet. La lectura, molt borrosa, sembla dir:

ISAAC	יצחק
ASPORT	אספורט

El nom *Asport* s'entronca amb els *Saporta*, *Sesportes*, etc., molt corrents a Catalunya.

Abans d'acabar aquestes notes epigràfiques sigui'ns permès de fer dues petites observacions sobre epígrafs de jueus catalans.

El núm. 11, d'*Abnè Ziccaron*, de Luzzatto, que correspon al cèlebre rabí de Girona, Jonà, mort a Toledo, ha estat publicat i traduït per Schwab en son *Rapport* (1). Un vers de la inscripció ens ha semblat susceptible d'interpretació distinta. És el que diu, al·ludint a la personalitat científica de R. Jonà Girondí:

מנורת המאור היוצאים מצדיה קני חכמה קני בינה

que tradueix Schwab: «Le flambeau de lumière sortant de ses côtés *en nids* de savoir et d'intellect», i nosaltres: «El canelobre de la lluminària, dels costats del qual surten canyes (o braços) de ciència i saviesa». «Canyes (o braços)» al·ludint als sis que hi havia en el canelobre sagrat (2), i «de ciència i saviesa» referint-se al passatge dels Proverbis (3) קני חכמה קני בינה «adquireix ciència, adquireix saviesa», llibre bíblic del qual féu R. Jonà un excel·lent comentari, donat recentment a conèixer per Löwenthal (4).

D'un altre epígraf podem donar avui alguna dada més: del núm. 2 dels de Barcelona (5), que correspon a la llosa del carrer de Marlet i que diu:

FUNDACIÓ SANTA DE	הקדש
R. SAMUEL	ר' שמואל
HASSARDÍ	הסרדי
SON ÀNIMA REPOSI EN BÉ.	נבת

Tant Schwab com el P. Fita (6) traduïren la primera línia per «El Sant», ço que ens sembla inversemblant. Primerament, si fos aquesta lectura, diria קדוש, i, encara, com a adjectiu, seguiria al nom; segonament, i quin sentit tindria la làpida? Evidentment no pot ésser funerària, ni tampoc hom ha de computar com a numèriques les sigles de dessota. Ultra això, la diminuta forma de la làpida indica que es féu per ésser clavada al mur, de faisó semblant a com és ara, i per tal que fos la làpida commemorativa de la fundació pia de la casa, feta per R. Samuel. En els barris jueus de l'Àfrica del Nord es veuen petites lloses semblants, que figuren a les entrades de col·legis,aljames, etc. El mot primer, que s'ha de puntuar הקדש, equival, indubtablement, a fundació pia, hospital, cosa consagrada a usos religiosos o devots; i apareix freqüentment en documents hebraics medievals (7).

Quant a la identificació del personatge, Kaufmann i el P. Fita (8) pensaren si seria natural de Mallorca, del lloc Sard, prop de Felanitx. Crec que s'ha d'identificar amb R. Samuel b. Isaac Hassardí, dit també *Serdan* סרדאן (de Cerdanya), que morí a Barcelona abans de 1261, els documents del qual referents al pagament del dot de sa vídua Carrossa i al nomenament de tutors per a sa òrfena Regina he trobat a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (9).

Vegi's, doncs, com és susceptible d'augmentar el cabdal de l'epigrafia hebraico-catalana: els Montjuics de Barcelona i Girona ens poden lliurar encara mantes lloses o fragments, i són alguns els llocs on s'haurien de verificar, sobre el propi terreny, cites i notícies que ens donen els historiadors o viatgers. — J. MILLÀS I VALLICROSA.

(1) Pàg. 300.

(2) *Exode*, XXV, 32.

(3) IV, 5.

(4) *R. Jona Gerundi und sein ethischer Kommentar zu den Proverbien*, von Rabb. Dr. A. Löwenthal (Berlin, 1910).

(5) Loc. cit.

(6) Pàg. 379 del *Rapport* de Schwab.

(7) *Comptes dels clavaris del Call de Girona*, documents que tinc en curs d'estudi.

(8) *Bol. R. Acad. Hist.*, t. XVI, p. 446; t. XVII, p. 766; t. XLVIII, p. 315; i *La España hebrea*, t. I, p. 234.

(9) Vegeu mos *Documents hebraics de jueus catalans*.